

СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВИ ЇХ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

У статті поставлено акцент на визначенні показників розвитку конструктив моральної самосвідомості особистості підліткового віку.

Ключові слова: моральна самосвідомість, моральні якості, моральна рефлексія, особистісне зростання.

В статтє поставлен акцент на определении показателей развития конструкторов морального самосознания личности подросткового возраста.

Ключевые слова: моральное самосознание, моральные качества, моральная рефлексия, личностный рост.

Постановка проблеми. Виховання моральної самосвідомості особистості є успішним, якщо воно пробуджує в неї прагнення до свободи. Особливо це прагнення актуалізується у підлітків та старшокласників у зв'язку з характерною для них тенденцією до самостійності, самоствердження та самовизначення власної особистості. Тим часом вільний вчинок та відповідальність перед іншими і самим собою слід розглядати як найвищий рівень розвитку моральної самосвідомості особистості в підлітковому віці.

Здобутки психологічної науки в цьому напрямку досить обмежені, з них важко скласти узагальнену картину генезису моральної самосвідомості, яка, за нашим припущенням, є засадою особистісного зростання у період дорослішання. Зрозуміло, що генезис морально-духовної самосвідомості підлітка сягає корінням у більш ранні етапи особистісного розвитку дитини. Його розкриття потребує відповідей на цілий ряд невирішених питань: на основі яких показників у різні вікові періоди онтогенезу можна визначати наявність у зростаючої особистості моральної самосвідомості; які особливості характеризують на початковому і подальших етапах процес її становлення; що являють собою форми її існування у підлітковому віці; якими є зміст, смисл, функції морально-духовної самосвідомості у цей складний для особистісного розвитку період. Але головне – це виявити основні психологічні механізми та закономірності розвитку цього інтегрального й багатогранного особистісного утворення, що є рушійною силою особистісного зростання підлітка.

Отже, на нашу думку, процес особистісного зростання підлітка нерозривно пов'язаний зі становленням особливого виду самосвідомості – моральної самосвідомості. Моральна самосвідомість є найдієвішою у плані духовних “внесків” у внутрішній світ особистості, її ціннісних досягнень – від безпосереднього самостворення до безумовної самореалізації. Адже лише моральне самоусвідомлення пов'язане із засвоєнням особистістю таких загальнолюдських цінностей як добро й благо для інших. Лише прийнявши такі цінності, особистість стає вільною і в міжособистісних взаємодіях самореалізується.

Процес побудови генетичної моделі становлення моральної самосвідомості показав, що у період підлітковості структурні компоненти цього особистісного утворення набувають нових специфічних властивостей. На рівні когнітивної складової у підлітків з'являється здатність відрефлексувати не лише моральні знання (поняття, судження, умовисновки), але й можливість відобразити власний образ “Я” з різних позицій, у тому числі й у плані відтворення власних моральних якостей, цінностей, прав і обов'язків, життєвих планів на майбутнє та ін. [2; 5; 6]. На рівні емоційно-ціннісного компонента можна констатувати як особливості прояву самооцінки (самоінтересу, аутосимпатії, самоприйняття тощо), так і нормативно-ціннісне самостворення, що розкриває зміст модусу належного у самому собі, точніше, ставлення до засвоєних соціальних імперативів, виходячи з яких у підлітків антиципіюються рефлексивні очікування з боку референтних оточуючих відносно власного нормативного образу “Я”: яким мені належить бути, щоб мої дії і вчинки схвалювали, а мене поважали [3; 6; 8]. На рівні поведінкової складової підлітки володіють спроможністю до актуалізації тих форм поведінки, які вони можуть здійснити (і часто здійснюють) у проблемних ситуаціях, найчастіше тоді, коли розв'язуються різні моральні конфлікти у групі однолітків, та в неузгоджених взаєминах з дорослими. Прогнозуючи власні дії і вчинки, вірніше, те, як підліток діяв в моральній колізії або складній ситуації, він тим самим демонструє особливості прояву моральної поведінки, зокрема, моральної саморегуляції [1; 4; 6; 10].

Вказані специфічні характеристики прояву моральної самосвідомості підлітків, які будуть пред'явлені нами у подальшому, визначатимуть актуальний потенціал розвитку цього новоутворення у перехідний від дитинства до дорослості період онтогенезу. При цьому ми дотримуємося думки, що однією з найважливіших закономірностей особистісного зростання підлітка

виступає така залежність: чим вищі позитивні показники актуалізації складових моральної самосвідомості, тим вищі показники зростання особистості в період дорослішання.

Надаючи важливого значення простору самоусвідомлення підлітків, ми акцентували увагу на особливостях прояву їх моральної рефлексії, тобто на знаннях, за допомогою яких можна відтворити більш-менш адекватний їх віку ступінь розвитку моральної свідомості й самосвідомості. Оскільки у процесі пілотажного дослідження констатовано, що в міжособистісних взаєминах і спілкуванні підлітки більшою мірою оперують моральними судженнями (уявленнями), ніж моральними поняттями, то у констатувальному експерименті важливо було конкретизувати рівень рефлексії ними моральних понять.

Дослідно-експериментальна робота виконувалась на базі загальноосвітніх шкіл № 202, № 218 м. Києва, № 3 і № 24 м. Суми, № 22, № 26 м. Луцька, № 1 м. Переяслав-Хмельницького та Переяслав-Хмельницької гімназії. В процесі дослідження було здійснено перевірку надійності та валідності модифікованого методичного арсеналу діагностики особистісного зростання підлітків та їх моральної самосвідомості. Всього у даному дослідженні брало участь 560 підлітків різного віку, зокрема, в констатувальному експерименті 573 підлітки, з них 12-13 років – 163 особи, 13-14 років – 229 осіб і 14-15 років – 181 особа. Всього дослідженням було охоплено 1133 підлітки.

Для здійснення вказаного завдання було використано методику “Моє розуміння особистісних якостей людини”. Коротко зауважимо, що результати, які були відібрані в ході апробації цієї методики (в процесі психометричної обробки даних), підлягали також статистичній обробці на ЕОМ за допомогою факторного аналізу. Цей аналіз дозволив серед запропонованих підліткам до розгляду назв термінів (21 поняття) відібрати 13 термінів (13 факторів, які значущі на рівні $p \leq 0,01$), з якими вони були здатні працювати. На наш погляд, адекватна рефлексія сутності позитивних понять допоможе підліткам краще осмислити та прийняти ці поняття у свій внутрішній світ, у той час як знання сутності негативних сприятиме уникненню подібних проявів у власній поведінці. Орієнтири подібного рівня у підлітків було визначено за результатами досліджень К.Свенком та Р.Хіла [9].

В процесі обробки результатів методики при вивченні особливостей прояву рефлексивних знань когнітивного конструкту самосвідомості підлітків, ми враховували таку важливу характеристику, як їх суб’єктивна й об’єктивна правильність. Тут

підкреслимо той момент, що не завжди в основі моральних суджень (уявлень) підлітків лежать адекватно відрефлексовані ними знання. Під адекватним ступенем рефлексії ми розуміємо ступінь певного збігу відображеної сутності морального поняття підлітком з об'єктивною сутністю (науковим визначенням) цього поняття. Відомо, що моральний досвід підлітків формується спонтанно завдяки різним джерелам (інформаційним каналам надходження). Більше того, об'єктивно існуючі моральні цінності дійсності відбиваються через суб'єктивні особливості особистості.

Отже, за результатами використання цієї методики було виявлено здатність підлітків відрефлексовувати моральні знання, які більш адекватно відображають сутність моральних понять (об'єктивно правильні) і ті знання, які менш адекватно відображають їх сутність (суб'єктивно правильні). Стосовно останніх, ми можемо стверджувати, що саме вони і визначають значний потік емпіричних моральних знань, оскільки відбиваються у внутрішній структурі свідомості та самосвідомості підлітка. При цьому моральна рефлексія (завдяки суб'єктивному визначенню морального поняття) проектується не стільки з аналізу поведінки інших людей, скільки з аналізу власної поведінки. Так, в усній індивідуальній співбесіді підлітки, характеризуючи себе та власну поведінку з того чи іншого боку, "наділяли" себе певними моральними якостями.

При отриманні емпіричних даних використано індивідуальне та групове письмове опитування з постановкою відкритого (перше завдання) і закритого (третє завдання) питання. За результатами аналізу другого завдання ми робили висновок про можливість використання моральних знань та інформаційні канали їх надходження у свідомість підлітків.

У результаті виконання першого завдання отримано і проаналізовано нами 7449 відповідей. Спочатку відповіді досліджуваних розподілялись згідно з наведеними нижче варіантами:

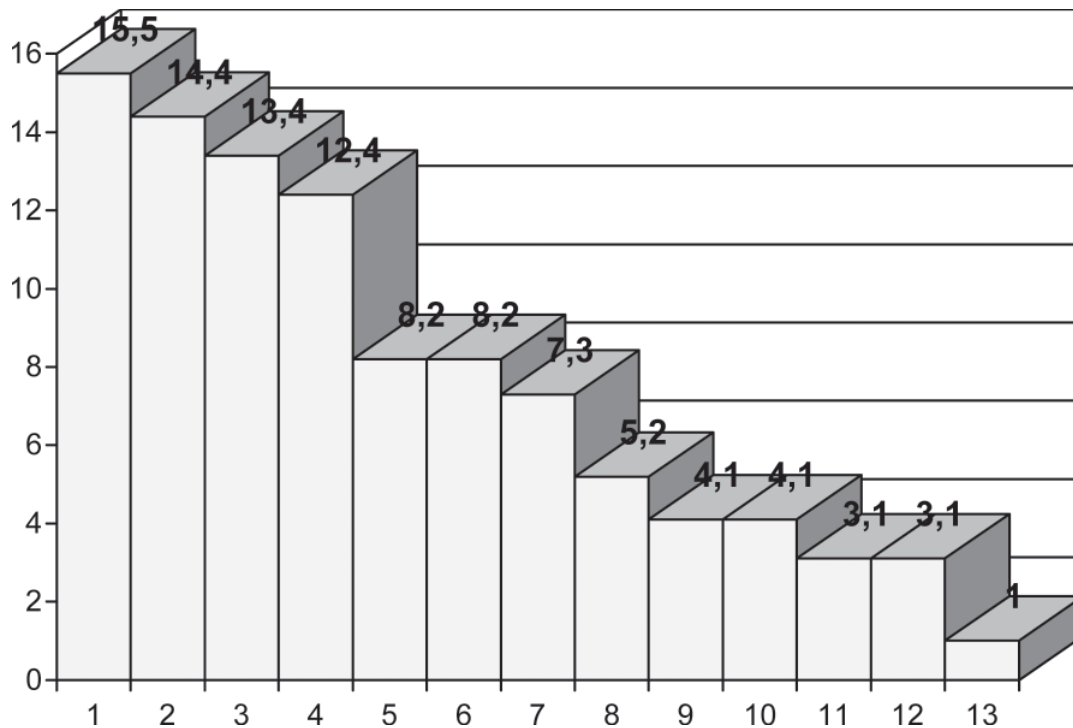
- а) об'єктивна правильність морального поняття;
- б) суб'єктивна правильність морального поняття;
- в) моральні поняття, які не визначені;

г) загальна кількість об'єктивно і суб'єктивно правильних моральних понять.

Узагальнення результатів першого завдання показало, що об'єктивно правильні (адекватний рівень рефлексії) моральні поняття простежуються у 879 відповідях підлітків, що становить 11,8%, суб'єктивно правильні – у 5788 відповідях – 77,7%, не визначено моральних понять у 782 відповідях – 10,5%, і, нарешті,

загальна кількість визначених об'єктивно і суб'єктивно правильних моральних понять становить 6667 (89,5%) відповідей досліджуваних.

Отже, саме розкриття змісту об'єктивно правильних моральних понять пов'язане з адекватною моральною рефлексією. А тому, здійснивши рангування, точніше операцію впорядкування за принципом вираження ознаки (адекватної моральної рефлексії), ми побудували гістограму, яка зображена на рис. 1.

Рис. 1. Гістограма визначення ступеня розвитку моральної рефлексії підлітків

Умовні позначення: 1 – благородство; 2 – співчуття; 3 – совість; 4 – людяність; 5 – відповідальність; 6 – самолюбство; 7 – чесність; 8 – зарозумілість; 9 – зрадливість; 10 – корисливість; 11 – егоїзм; 12 – заздрість; 13 – скупість.

На рис. 1 видно, що вищі ранги (перший, другий і третій) відповідно належать моральним поняттям благородство, співчуття, совість. Так, у процесі тлумачення поняття “благородство” підлітки акцентували увагу на узагальнені сутності таких смислових одиниць (особистісних якостей), як чесність, добропорядність, непідкупність, мужність, позитивне ставлення до людей, вірність обраним життєвим цінностям, котрі розкривали його змістовий контекст.

Тепер продемонструємо особливості прояву моральної рефлексії за допомогою конкретного визначення цього поняття: “Благо-

родство – це таке ставлення до інших, яке людина хотіла б отримати по відношенню до себе: доброта, співчуття, чесність, вірність і мужність”. У визначенні поняття “співчуття” також відрефлексовано основні сутнісні одиниці його смислу, а саме: підтримання інтересів іншої людини, прийняття її переживань як своїх власних, надання необхідної підтримки людині у скрутну для неї хвилину. Моральна рефлексія підлітків у цьому випадку має об’єктивно правильний ступінь розвитку: “Співчуття – це здатність людини проявити до іншого глибоке розуміння, сприйняти його думки і, особливо, переживання, як свої власні, проявити співучасть і підтримку”. Так само при визначенні поняття “совість” відрефлексовано сутнісний параметр цього поняття: “Совість – це здатність людини завжди діяти морально, не порушуючи ніяких обов’язків, вміння контролювати себе та аналізувати власні вчинки”.

Адекватний ступінь моральної рефлексії припадає лише на 1/8 частину від загальної кількості (7449) проаналізованих відповідей підлітків. Однак цей факт свідчить про те, що у підлітковому віці особистість, самотійно опановуючи більшість моральних взаємодій, здатна сходити на нові щабли самодосягнення, зокрема інтерналізувати складні моральні знання. Треба також відзначити, що підліткам більше імпонують моральні якості з позитивною валентністю. Підтвердженням тому є четвертий, п’ятий і шостий ранги, які також належать позитивним моральним поняттям – людяність, відповідальність і чесність.

На противагу зазначеному рефлексивному аналізу підлітків, якщо звернутися до понять, які вони не здатні визначити, виявляється, що перша трудність припадає на моральне поняття “скупий” (48,8%), друга на два поняття – “корисливість” (11,6%) та “совість” (11,6%) і третя – на зарозумілість (8,2%). Виходить, що деякі моральні поняття з негативною валентністю (частіше у молодших підлітків, ніж старших) витісняються із свідомості, над ними особистість менше розмірковує і, що досить очевидно, ці поняття завдяки психологічним захистам переносяться у підсвідоме. Стосовно поняття “совість” необхідно зауважити, що рефлексивний аналіз цього поняття у багатьох підлітків пов’язується з негативними переживаннями: “муками совісті”, “докорами сумління” та тим, що “совість гризе і шматує душу” та ін. В генезисі цього почуття перший етап пов’язаний з відтворенням саме негативних переживань, а тому воно не завжди об’єктивно правильно рефлексується підлітками, особливо тими, які перебувають на низькому ступені розвитку моральної рефлексії.

Іншу класифікацію здійснено нами при вивченні суб'єктивно правильних відповідей, яких 5788 (77,7%). Під останніми ми розуміємо відрефлексовані підлітками моральні знання, які менш адекватно відображають сутність морального поняття. Проте зміст таких моральних понять персоніфікований суб'єктивними моральними уявленнями (еталонами) підлітків, а тому вони лише наближено до об'єктивного визначення передають смисловий рівень того чи іншого морального поняття.

Аналіз моральної рефлексії підлітків дозволив в основу класифікації суб'єктивно правильних відповідей покласти такі категорії:

1) квазівизначення (тавтологія) (1,7%): “чесність – це чесність...”, “заздрість – це заздрість...”;

2) визначення через емпіричне зведення до однієї або декількох ознак (34,5%): “самолюбство – це коли людина любить тільки себе...”, “співчуття – це коли допомагають морально особі...” або “чесність – це коли не брешуть, завжди говорять правду, ніколи не підводять і завжди бувають послідовними”;

3) визначення через трансдукцію (29,3%), точніше, синоніми одного чи декількох рівнів: “заздрість – це пихатість, самозакоханість...”, “корисливість – це користолюбна, корислива людина... це здирник”, “відповідальність – це почуття честі та обов'язку, принциповість, серйозність...”;

4) визначення через виділення окремої, приватної функції (8,4%): “людяність дозволяє залишатися людині собою... незалежно від обставин...”, “совість допомагає людині справитися зі своєю поведінкою...”;

5) визначення через вказівку на джерело (без конкретизування) (2,2%): “егоїзм дається від природи...”, “чесність виховується в сім'ї”;

6) визначення через один компонент структури (пізнавальний, емоційний, регулятивний) поняття (0,8%): “совість – це переживання і муки за те, що неправильно зробив...”, “зрадливість – це хитре продумування того, як зробити зло іншим...”;

7) визначення через віднесення до загальної категорії (0,5%); “егоїзм – це якість людини...”, “зрозумілість – це ставлення до людей...”, “скупість – це властивість якоїсь особи...”;

8) визначеність через родову чи видову відмінність (логічне суб'єктивне визначення) (0,3%): “людяність – це добропорядне ставлення до людей...”, “відповідність – це здатність людини чесно виконувати свої обов'язки і свою діяльність...”.

Можна зазначити, що за суб'єктивно правильними поняттями підлітків простежується моральна рефлексія з такими ступенями

(категоріями розвитку), як емпіричне зведення – 34,5% (1997) відповідей, трансдукція – 29,3% (1696) та визначення через функцію – 8,4% (486). При цьому якісний аналіз генезису моральної рефлексії від молодшого до старшого підліткового віку показав, що найбільшим розмаїттям відповідей вирізняються старші підлітки, особливо восьмикласники. Близькі до них відповіді учнів 7 і 9 класів. Однак, моральна рефлексія старших підлітків, згідно із загальним аналізом розподілу відповідей за категоріями, виявилася “перехідною” (з явищами переструктурування) від одного ступеня розвитку до іншого. Так, у молодших підлітків моральна рефлексія актуалізується через квазівизначення, емпіричне зведення та трансдукцію, порівняно з визначенням через функцію і низькою імовірністю проявів всіх інших категорій. Одночасно у старших підлітків моральна рефлексія частіше актуалізується за рахунок визначення через функцію, джерело, через віднесення до загальної категорії і навіть до родової та видової відмінності, порівняно з низькою ймовірністю проявів квазівизначення, емпіричного зведення і трансдукції.

Простору самоусвідомлення особливого морального пафосу надають кількісні показники рефлексивного аналізу підлітків, які відображають процес використання ними моральних понять у взаємодіях (спілкуванні, взаєминах, діяльності). Анонімність проведення другого завдання визначила надійність його показників. Рефлексуючи особливості використання кожного поняття, підлітки одночасно відзначали частоту їх застосування у власному досвіді за п’ятьма варіантами відповідей: “досить часто”, “часто”, “рідко”, “досить рідко”, “ніколи”. Звернемося до перегляду цих варіантів, беручи до уваги дуже високі (I ранг), високі (II ранг) і помірні (III ранг) кількісні показники у відсотках. Так, 1/3 частина підлітків відмічає, що у взаємодіях вони “досить часто” проявляють співчуття (37%), совість (30%) і відповідальність (29%). Інші підлітки, їх більше половини, мають високий ступінь розвитку моральної рефлексії у зв’язку з частими проявами чесності (73%), людяності (61%) і відповідальності (53%). При цьому ще 1/3 частина підлітків визнають, що вони “рідко”, але проявляють благородство (39%), втім, з-поміж них є такі, яким притаманний егоїзм (36%) і зарозумілість (28%). За варіантом відповіді “досить рідко” були щирими ті підлітки, які визначили, що у взаєминах і спілкуванні вони можуть бути егоїстичними, скоріше, егоцентричними (42%), заздрісними (32%) і зарозумілими (29%). І, зрештою, є підлітки, які категорично, тобто ніколи не вдаються до зрадництва (55%), скупощів (52%) та зарозумілості й самолюбства (29% і 29%).

Рефлексивний аналіз підлітками інформаційних каналів надходження моральних понять у самосвідомість показав, що пріоритет у їх моральному вихованні належить, у першу чергу, батькам і вчителям. Підлітки відзначають, що у взаємодіях з батьками вони дізнаються про чесність (93%), благородство (75%), людяність (65%) і відповідальність (64%). Разом з тим, на думку підлітків, щодо виховання у них відповідальності та, особливо, совісті, вищі можливості впливу на їх свідомість мають вчителі (80% і 53%). Варто підкреслити й те, що у взаєминах з батьками і вчителями домінує рефлексивне осмислення позитивних моральних понять, у той час, як у процесі інтимно-особистісного спілкування з однолітками вони більшою мірою усвідомлюють і глибоко переживають особистісні якості та почуття з негативною модальністю: зрадливість (88%), заздрість (75%), самолюбство (71%) і корисливість (52%).

Показники впливу на самосвідомість підлітків засобів масової інформації трохи нижчі від показників впливу батьків, вчителів, однолітків, але вони по-різному зорієнтовують їх у моральних взаєминах.

Більші можливості у цьому плані в телебачення, ніж радіо і преси. Проте радіо, згідно рефлексії підлітків, “закладає” в їх свідомість і самосвідомість скоріше позитивні знання (співчуття – 50%, чесність – 49%, людяність – 42%), на відміну від негативного впливу телебачення (зрадництво – 67%, самолюбство – 66%, егоїзм – 62%) і преси (самолюбство – 71%, корисливість – 53%, егоїзм – 45%).

На основі третього завдання визначено потенціали зростання моральної рефлексії і саморефлексії підлітків. Це здійснено за допомогою осмислення чотирьох запропонованих визначень і знаходження з-поміж них правильного на пред’явлене поняття. Найкраще підлітки зорієнтовані у таких поняттях, як людяність (59%), співчуття (56%) і зрадливість (50%). Близько до цих понять, але з трохи нижчими показниками відрефлексовано чесність (48%) і заздрість (44%). При цьому низький потенціал рефлексивного аналізу виявився стосовно понять відповідальність, корисливість та егоїзм.

Отже, підсумовуючи якісну інтерпретацію за презентованою методикою, відзначимо, що половина підлітків здатна до самоактуалізації позитивних особистісних потенціалів, оскільки у процесі рефлексивного аналізу підлітки здебільшого демонстрували прагнення як до осмислення моральних знань, так і до використання їх у межах простору власного “Я” – в інтимно-осо-

бистісному спілкуванні з однолітками, міжособистісних взаєминах зі значущими дорослими, у будь-якій продуктивній діяльності. Це свідчить, що в період дорослішання актуалізуються внутрішні ресурси до становлення моральних утворень, які й підвищують показники їх особистісного зростання.

Список використаних джерел

1. Апресян Р.Г. Проблема “другого Я” и моральное самосознание личности / Р.Г. Апресян // *Философские науки*. – 1986. – № 6. – С. 53–59.
2. Барцалкина В.В. Развитие самосознания в подростковом и юношеском возрастах как основа личностного самоопределения / В.В. Барцалкина // *Психологические условия формирования ответственности школьников*. – М., 1987. – С. 22–28.
3. Бех И.Д. Нравственность личности: Стратегия становления / И.Д. Бех. – Ровно, 1991. – 146 с.
4. Бех І.Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі / І.Д. Бех // *Філософ. і соціолог. думка*. – 1994. – № 3, 4. – С. 172–184.
5. Братусь Б.С. Психологические аспекты нравственного развития личности / Б.С. Братусь. – М.: Знание, 1997. – 64 с.
6. Булах І.С. Концептуальна модель становлення моральної самосвідомості особистості у підлітковому віці / І.С. Булах // *Психологія: зб. наук. праць*. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – Вип. 16. – С. 82–91.
7. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
8. Максименко С.Д. Підліток: Проблеми і перспективи / С.Д. Максименко, С.С. Ракитянська // *Наука і освіта: матеріали міжнар. конгресу*. – Одеса, 2000. – С. 98–99.
9. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб.: Изд.-во “Питер”, 2000. – 624 с.
10. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст / Х. Ремшмидт // *Проблемы становления личности / Пер. с нем.* – М.: Мир, 1994. – 320 с.

The paper put the emphasis on identifying indicators of moral self-identity teens.

Keywords: moral self-consciousness, moral character, moral reflection, personal growth.

Отримано: 7.02.2012 р.